

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Институт за балканистика при БАН

ТЪРНОВСКА КНИЖОВНА ШКОЛА. Т. 6

Шести международен симпозиум, Велико Търново, 26—28 септември 1994 г.

ЦЕНЕН ИЗВОР ЗА АНТРОПОНИМИЯТА НИ ПРЕЗ XII — XIV ВЕК (СИНОДИК НА ЦАР БОРИЛ)

Николай КОВАЧЕВ (Велико Търново)

Една от основните задачи на нашата антропонимична наука е да издири и съхрани в национален архив-картотека личните имена на народани, които са били създадени през вековете в наши езикови територии. Това би осигурило стабилна основа за проучване проблемите на личноименната ни система в синхронен и диахронен план; би улеснило възможността за създаване на историко-етимологичен речник на личните имена у българите или тезаурус на личните ни имена от VI до XX век. За подобни цели обаче трябва да се използват внимателно многобройните разнообразни писмени извори, като: съчинения и хроники на древни и средновековни автори и летописци; домашни и чужди грамоти; хиляди документи в различни архиви и библиотеки; графити и приписки; надписи по стени, икони и иконостаси, по мостове, чешми и сгради; по мемориални и гробищни паметници и плочи; в парусии, кондики и поменици в църкви и манастири в България, Македония, Гърция, Сърбия и Румъния¹; списъци на дарители и спомоществуватели на старопечатни книги; регистри за раждане, венчаване и смърт в кметства и църковни храмове; главни книги и дневници в учебни заведения; избирателни и други списъци. Не би трябвало да се забравят и хилядите местни названия в землищата на нашите селища, носещи имена на бивши техни собственици през вековете...

Един от редките исторически извори, съдържащ и антропоними от късното средновековие през XII—XIV век е Синодикът на цар Борил по ръкопис от XIV в.; запазен в Народната библиотека в София под № 289 (55), публикуван два пъти (през 1899 и 1928 г.) от М. Г. П о п р у ж е н к о².

Синодикът като акт от решения по възстановяване православието на Костантинополския събор през 843 г. определя борбата на Източната православна църква срещу отцепниците и еретиците². С известни допълнения първата редакция на Синодика завършва доработката си до събора на българския цар Борил (1207—1218 г.) срещу богомилите и ересите у нас, свикан в Търновград на 11 февруари 1211 г.

М. Г. Попруженко издава текста на Синодика по Палаузовия и Дриновия преписи, съдържащи три различни по тематика и предназначение части: 1. Поменик и възгласи в защита на християнската вяра и на дейците ѝ. 2. Устав на събора в Халкедон (гр. в Мала Азия) и изложение за вярата. 3. Късни добавки в Синодика.

Интерес за нашата антропонимия до XIV век представлява първата част, в която се споменават имена на наши царе, царици и на техни родственици, на редица български патриарси и митрополити, на държавни дейци и военачалници, изникнали в народните среди, добрали се със способностите си до управляващите кръгове на държавата и църквата.

Между имената на наши духовници на първо място се посочват починали преславски патриарси, следвани от патриарси на Търновград (Тринов) и от митрополити: преславски, червенски, ловешки, средецки, овечки (провадийски), дръстърски (силистренски), серски, велбъждки (кюстендилски), охридски, браничевски, белградски, нишавски, бдински (видински), филипийски и месемврийски³. Техните духовни имена са важен принос към проучване на калугеронимите/монахонимите у нас.

От средите на управляващите царски, болярски и дворцови административно-военни среди се посочват отделни имена на севастократори, деспоти, протосевасти, протокелиоти, примикюри, епикернии, воеводи и др.⁴

Особено ценен е Синодикът като извор за лични имена на лица, произлизащи от средите на народа през XIV в., заели служби в администрацията и войската на държавата. Това са лични имена на представители между две важни епохи в нашата средновековна история — Първа и Втора българска държава и следващото продължително чуждоетнично робство. Значителна част от носителите на тези имена от XIV в. са взели участие и в първите сблъсъци на Византия и България с пристигащите и отсядащи на Балканския полуостров турски заселници в крепости като Цимпе (1352 г.) и Галиполи (1354 г.), нахлуващи и по долината на р. Марица, където в боевете с тях загиват със смъртта на храбрите част от носителите на тези имена, между които и Михаил Асен, син на цар Иван Александър.

Вероятно с тези събития в Синодика е свързана и „вечната памет“ „На всички боляри, малки и големи, поборници и сътрудници на благоверието и приятели на светата и божествена църква и проляха кръвта си за православната християнска вяра на българското царство“⁵.

Смирноу. Ъвничю. Добромироу. И канкшоу. И къси еици сък ними мжкьствоваши на невозможнж тоуркы. И кръжкь свож пролианж по православнжкы вѣрк христїанстѣки. вѣчнаа ѿ.

Ярицк. Трошаноу. Ратеноу. Карачю кратоу моу. Потурьцѣк. Ханкоу. Станоу. Михаилоу. Богданоу. Шишианоу. Братоулоу. Радославоу. Бонсилоу. Константиноу. Годеславоу. Чръноглавоу⁶.

За съжаление тук имената прекъсват поради липса на листове, върху които вероятно са следвали имена и на други дейци.

Ще се спрем по-подробно върху личните имена на дейците от държавното ръководство поради ценната информация на имената от езиково-народностен произход, по строеж и семантична натовареност; ще използваме тяхната възстановена основна форма.

1. **Арцо** — съкр. форма на бълг. езикова основа от грц. *Arsénios* 'храбър, мъжествен'; стб. *Ярсенин*, съкр. *Арсо* с разновидност *Ар-цо*, както от *Иван* > *Вà-цо*, от *Гàньо* > *Гà-цо*, *Михаил* > *Ми-цо*.

2. **Балдъ** — воевода, загинал с Приязд за християнска вяра. Съкр. от *Баломир* 'вещ в лекуването; добър лечител, лекар'⁷ Със затвърдено *б* и вметнато *д* от *Бяльо*⁸ или от *Балдомир*/*Балдомер*: от прилаг. *балд* 'смел, решителен' и *мер* 'славен'; сравни ЛИ *Балдуин* Фландърски, един от ръководителите на IV кръстоносен поход, пленен от цар Калоян през 1205 г., починал в Търновград; нем. *Balduin, Baldawin*.

3. **Батул** — от основа *бат*-/*брат*- в *бàтъо*, *бàте* 'по-голям брат', пожелателно — да порасне и да стане бацьо. С първичен умалит. суфикс *-ул*, като *Брат-ул*, *Рад-ул*.⁹ Запазено в топоними: *Бàтула* при с. Стубел, Монтанско; *Батулия* — Софийско и др.

4. **Богдан** — старинно славянско име, пожел. 'даден от бога; посветен на бога'; може и превод-калка на гръц. *Теодòсий*, до 1980 г. носено от 5978 наши граждани.¹⁰

5. **Воисил** — пожел. от стб. *вои*/*воинъ* и *сил*- в сила, силен: 'да бъде силен воин', от типа на *Воислàв*, *Воиснèг*, *Воимир*.

6. **Годеслав** — стар. сложно име: стб. *годънъ* 'подходящ', глаг. *годити* и *слав*(а), пожел. 'да се слави със способности, годности'.

7. **Добромир** — велик логотет в монашески образ *Доро*. Стар. слав., пожел. 'да носи добро и мир на света'. До 1980 г., у нас се носи от 3033 граждани. Монашеското име *Доро* е съкр. от *Теодор* или *Доротей*.

8. **Иваниш** — борец срещу турците. Производно от *Иван* + *иш*, както *Рад-иш*, *Бел-иш*, *Стан-иш*.¹¹

9. **Йончо** — загинал в битка с турците. Умал. и съкрат. от *Иоана* > *Ион* > *Ион-чо*; евр. *yohāhān* 'божа благодат; помилван от бога'; гръц. *Ἰωάννης, Ἰόνás*.

10. **Карач** — брат на Ратен. Й. Заимов го свързва с основа *кар*- в глаг. *карам* 'коря строго, мъбра', пожел. 'да бъде строг в преценките си; да бъде добър съдник'. У нас фамилни имена *Карачов*/*Карачев*, говорното *карач* 'който отива да граби моми'¹². Може да бъде и тюркско или куманско. Във въстанието срещу цар Борил около Видин през 1211 г. между трима кумански предводители се споменава и *Карач*/*Karatzas*, заловен окован и откаран при унгарския крал Бела IV.¹³ Подобно име срещаме в тур. документи от XVI в. за наши данъкоплатци: *Карач*, син на Доброян; Стойо, син на *Карач*.¹⁴

11. **Константин** — велик воевода. Име, често носено от византийски владетели. Лат. *Constantinus: constans, -tis* 'твърд, постоянен, спокоен'; стб. *Константинъ*, сравни семантично: *Твърдислав, Твърден, Твърдко*. До 1980 г. името носено от 7212 жители.

12. **Потръц** — рядко име. С представка *По+* *тръц/тръч-*, вероятно защитно име; говорно глаг. *тръцам, тръча* 'припкам, търча, тичам'¹⁵.

13. **Приязд** — протокелиот, убит за вяра. Сродно със стб. *яздичи 'яздя'*, старорус. *прияздъ* 'пристигане, прибавяне', вероятно 'дългоочаквано дете-пристигнало'¹⁶.

14. **Проданко** — протокелиот 'адютант на царя'. Страдателно причастие от глаг. *продати, преданъ* 'да продам', *проданъ* 'продаден'. Свързано с древен обичай да се продават и купуват привидно деца, когато в семейството има детска смъртност. До 1980 г. се носи от 1124 жители. Сравни ЛИ *Купень* в XIV в.

15. **Радослав** — Стар. слав. име от *радъ* 'радостен' и *слав* в слава; пожел. 'да се слави с радост; да се радва на слава'. В съврем. антропонимия до 1980 г. се носи от 12 649 граждани.

16. **Ратен** — брат на Карач. Рядко име, в стб. *ратъ* 'война' прил. *раткънъ* 'войствен, борбен'. Пожел. по типа на *Волен*.

17. **Семир** — воевода, загинал срещу турците. Стар. слав. име, съкрат. от *Всемир* 'да бъде велик във всичко'; стб. *весь/весь* 'цял, всичко' и *миръ* 'свят', днес *всемир* 'вселена'.

18. **Стан** — военачалник. Съкр. от *Станмир, Станислав*, стб. *стати, станъ* 'застана, изправя се; стоя прав'. Пожел. 'да стои твърдо пред трудностите в живота и болестите'. Сравни *Стано, Станко, Станьо*.

19. **Страцимир** — деспот 'владетел, управител'. Разпространено в дворцовите среди: *Срацимир Шишман Видински, Иван Срацимир*. Стар. слав; стб. *Стръцимиръ, стръциати* 'бода, подтиквам'. Пожел. 'да подтиква към мир'. В съврем. антропонимия *Страцимир* 10 ЛИ, *Страцимир* 41; местно име *Страца* при с. Хирево, Севлиево.

20. **Стрез** — севастократор, племенник на цар Калоян или брат на цар Борил, владетел на крепостта Просек в Македония.¹⁷ Стар. *Стръцимиръ*, стб. глаг. *стръциати* (< *стръциати*) 'пазя, вардя'; пожел. 'да пази мира; да бъде страж на мира'. В съврем. антропонимия до 1980 г. *Стрезо* 10 носители, *Стрезимир* 4.

21. **Трошан** — стар. слав. име. Според Ст.Илчев от *трохà* 'да бъде малък като троха, за да не го забелязват зли духове и болести'.¹⁸ От глаг. *трошà* 'лома, дробя; чупя'. Среща се и в топоними: *Трошана*- хълм южно от Велико Търново.

22. **Ханко** — Съкр. умалително от *Тихан > Хан(-о) > Хан-ко*. Със свръхстарателност от *Анко*, а то от *Банко, Данко, Богданко*.

23. **Чърноглав** — Стар. слав. пожел. 'да бъде с черна коса на главата', белег на красота. В сръбски Дечански хрисовул от 1330 г. срещаме *Чрнослав*; сравни ЛИ *Чернат, Черньо, Негрьо*.

24. **Шишман** — наследено име в род Шишмановци в Търновград и Бдин (Видин): Иван *Шишман*, Михаил *Шишман*, Срацимир *Шишман* и др. Вероятно прабълг. тюрк. *шишман* 'пълен, дебел, шишко'; пожелателно 'да бъде пълен, здравеняк', срв. тур. *şişman* 'дебел'.¹⁸

От произхода, значението и образуването на горепосочените 24 лични имена, носени предимно от представители на дейци от народа в Търновград през XIV век се вижда, че 2 ЛИ (8,33%) са вероятно тюркско-кумански: *Карач* и *Шишман*; нека не се забравя, че родът Асеновци от някои изследователи се приема за произхождащ от куманско коляно; 18(75,00%) ЛИ са домашни славянски: *Балдъо*, *Батул*, *Богдан*, *Воислав*, *Годеслав*, *Добромир*, *Потръц*, *Приязд*, *Проданко*, *Радослав*, *Ратен*, *Семир*, *Страцимир*, *Стрез*, *Трошан*, *Ханко*, *Чърноглав*. Повечето от тези имена са представители на славяно-българското именуване от далечното минало; 3(12,50%) от имената са гръко-български: *Арцо*, *Иваниш* и *Иончо* — имена от гръцка основа, но създадени на наша езиково-антропонимична база — вторично съкратени умалителни имена от *Арсений* и *Иоан-Иван*; 1 (4,17%) ЛИ *Константин* е от латински, преминало през гръцки език.

В словообразователно отношение 6 (25,00%) от имената са представители на старинен славянски и индоевропейски модел на сложното именуване: *Богдан*, *Воисил*, *Годеслав*, *Добромир*, *Радослав*, *Чърноглав*. През XII—XIV в. народната ни личноименна система е запазила предимно своя славяно-български състав и характер, който добре се съхранява и през XV—XVI в., съдейки по имената на многобройни наши данъкоплатци и войнигани през първите два века на османското владичество, отразени в редица документи на Ориенталския отдел при Народната библиотека в София.

Втората група антропоними в Синодика — калугероними-монахоними — са духовните имена на наши патриарси и митрополити в пределите на България на брой 50, от тях 16 (32%) на патриарси и 34 (68%) на митрополити. Според каноните на Източната православна църква и едните, и другите принадлежат към черното духовенство. Те се отказват от светските си мирски имена и вземат имена на видни заслужили календарни светци или дейци, канонизирани от църквата.¹⁹

10 (20%) от тези духовници в Синодика притежават библейски староеврейски имена: **Аарон** — *Ahārōn* 'ковчег на завета'; **Дамян** — евр. 'победител', грц. *Damianós:damázō* 'укротявам, опитомявам'; **Даниил** — *doni'el* 'божи съдник, бог е мой съдия', *Dani'el:Dān* 'който съди' и *Ēl* 'бог'; **Захарий** — *zakaryā* 'бог спомнил', *Zēkharyāh(u)* 'бог се сетил' през гръц. *Zacharías*; **Иосиф** — *yōsēf* 'да помага, умножава бог', през гръц. *Iōsēph*; **Иоаким 2** — *ioiaqim* 'Бог въздигна' през гръц. *Ioakim* или от *yehō-yāqim* 'бог поставил, утвърдил'; **Лазар** — *Ele'āzār* 'бог помага, божа помощ', през гръц. *Lázaros*, лат. *Lazarus*; **Симеон (2)** — *šimiōn* 'бог слушащ', през гръц. *Symeōn*, *Simonōs*.

34 (68%) калугеронима са от гръцки произход: **Аверикий** — *Ayerkios* от лат. *ā-verio* ‘отклонявам, обръщам от друга страна’, *ā-verro* ‘отмитам, премахвам’; **Василий** — *Basilios* със средно гръц. *b > v*, *basileios* ‘царски, царствен’; **Висарион** — *Bēsariōn* > *Visarion* ‘горист’; **Герасим** — *Gerásimos* ‘почтен, почитан’; **Григорий (2)** — *Grēgórios* : *gregorēō* ‘бдя, будувам’; **Дионисий (2)** — *Dionýsios* ‘посветен на бог *Diónysos* — покровител на продородието, виното и веселието’; **Димитрий (2)** — *Dēmētrios* ‘посветен на богиня Деметра — *Dēmētēr*’; **Доротей (2)** — *Dōrótheos* ‘дар божи, Божидар’; *dorōn* ‘дар’ и *theós* ‘бог’; **Евтимий** — *Eythýmios* ‘благодарен, с добро настроение’; **Иоаникии** — *Iōannikios* ‘галовно от *Iōannēs*, а то от евр. *yōhānān* ‘бог милва’; **Каленик (2)** — *Kallinikos* ‘добра победа’; *kalli* ‘добър’ и *nīkē* ‘победа’, *nikaō* ‘побеждавам’; **Киприан** — *Kyprianós* ‘кипърчанин; от о-в Кипър — *Kýpris*’; **Кирил** — *Kýrillos* ‘господарски’; *kýrios* ‘владетел, господар’; **Леонтий (2)** — *Leóntios* ‘лъвски, лъвов’; **Лъв** — преводкалка на Леонтий, гръц. *Leōn*, -*tos*; **Макарий (3)** — *Makários* ‘блажен, щастлив’; *makários*, *mákar*; **Мелегие (2)** — *Meletios*; *meletios*, *meletaō* ‘грижеш се, ученолюбив’; **Неофит** — *Neóphytos* ‘новопокръстен; посаден наскоро’; **Партений** — от *Parthénios* ‘целомъдрен, девствен’ и *Parthenōs*; **Сава** — *Sábbas* > *Sávvas*; *sábbaton* ‘събота’ с *b > v*; **Стефан** — *Stéphános*; *stéphanos* ‘венец’; **Теодосий (2)** — *Theódosios* ‘даден от бога; Богдан’; *theós* ‘бог’ и *dosis* ‘даден’; **Теодул** — *Theodoulos* ‘раб божий’; *theós* ‘бог’ и *doulos* ‘раб, роб’; **Теостирикт** — *Theosteriktos* ‘утвърждаващ бога’; *theós* ‘бог’ и *stērítzō* ‘ставам твърд’ или *stérgō* ‘достоеен за любов’.

Третата подгрупа калугероними 6 (12%) са от латински (римски) произход: **Аптоний** — от *Antōnius* ‘стар римски род’, неясно, може би от етруски; **Дометиан** — от *Domitiānus* ‘Дометиев’, по стар римски род *Domitius* : *domito* ‘укротявам, усмирявам’; **Игнатий** — *Ignatius* : *igneus* ‘огнен, пламенен’, срв. *Огън*, *Пламен*; **Лонгин** — от *Longīnus* : *longus* ‘дълъг’, римско родово име; **Роман** — от *Romānus* ‘римски, римлянин; жител на Рома/Рим’; **Сергей** — от *Sergius* ‘служител’, родово име, вероятно от етруски.

Горепосочените имена на църковни ръководители у нас като имена на календарни светци са намерили разпространение и в личноименната ни гражданска система.

Синодикът на цар Борил от гледище на антропонимичната ни наука представлява важен писмен източник за историята и състава на антропонимията ни като цяло. Без този извор едва ли би могъл да се създаде у нас бъдещият „Български именен тезаурус“.

БЕЛЕЖКИ

¹ Иванов, Й. Поменици на български царе и царици. — Известия на Българ. историческо дружество, IV, 1915, 219—229. Гошев, Ив. Бачковските поменици XV, XVI, XVII и XVIII в. — Годишник на Софийския университет. Б. ф., VIII, 1930/

31. Миятев, Кр. Къпиновски поменик от XVIII век. — Годишник на Народния музей, VI, 1932—1934. Иречек, К. Погановски поменик. — Периодическо списание на българ. книж. дружество, VII, 1889, 68—73. Ковачев, М. Зограф. Изследвания и документи. Ч. I. С., 1942. (Епархиален поменик на Зограф — фотопубликация). Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970 (1931): Слепенски поменик, 479—483; Хилендарски поменик, 488; Зографски поменик, 489—524. Станчева, М. Станчев, Ст. Боянският поменик. С., 1963.

² Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила. Български старини, кн. VIII, БАН. С., 1928.

³ Попруженко, М. Г. Синодик..., 150—155.

⁴ Севастократор — гръц. титла за най-близко лице на царя — брат, племенник или зет; деспот — гръц. — феодален княз, владетел, управник; протосеваст — пръв между ссвасти 'управители на области', разполагащи с финансово-съдебна и военна власт; примикюр — дворцов служител по церемониите; сникерний — дворцов чашник, виночерпец.

⁵ Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Ч. 2. С., 1944, 166.

⁶ Цопев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София. Т. I. С., 1910, 194-195.

⁷ Заимов, Й. Български именник. С., 1988, 13.

⁸ Илчев, Ст. Речник на личните и фамилни имена у българите. С., 1969, 61.

⁹ Ковачев, Н. Един словообразователен тип в южнославянската и румънската антропонимия (-ул лични имена). — Славянска филология. Т. 15, езикознание. С., 1978, 365—378.

¹⁰ Ковачев, Н. Честотно-етимологичен речник на личните имена у българите. С., 1987, стр. 216.

¹¹ Заимов, Й. Български именник..., 110.

¹² Заимов, Й. Български именник..., 118. Вж. Каро.

¹³ Илчев, Ст. Речник на личните..., 284. В. Н. Златарски. История на българската държава през вековете. Т. III, С., 1972, 304.

¹⁴ Извори за българската история. Т. XVI. С., 1971, 442, 368.

¹⁵ Геров, П. Речник на българския език. Ч. 5. С., 1978, 371.

¹⁶ Срезневский, И. И. Словарь древнерусского языка. Т. II, ч. 2. Москва 1989, 1499.

¹⁷ Иречек, К. История на българите. С., 1978, 268, 284—289.

¹⁸ Ковачев, Н. Върху личните имена на търновградчани през вековете. — Сб.: Велико Търново, 1185-1985. С., 1985, 96—113.

Н. Ковачев. Миналото на Велико Търново в светлината на топонимите в произведенията на Търновската книжовна школа. — Сб.: „Търновска книжовна школа“. Кн. I. С., 1974, 211—224.

¹⁹ Ковачев, Н. Монашески имена — калугероними, монахоними. — Българска ономастика. С., 1987, 176—178.

Н. Ковачев. Върху монашеските имена в Търновград. — Сб.: Търновска книжовна школа. Т. 4. С., 1985, 241—246.